

Alkemisterna på Galhammaren

Arkeologisk forskningsundersökning

Fornlämning L1945:4550, Berg socken, Bergs kommun, Jämtlands län

Kristina Jonsson

RAPPORT – JAMTLI 2024:11
ISSN 1654-2045

Utgivning och distribution:
Jamtli
Box 709
831 28 Östersund
Tel. 063 - 15 01 00

© Jamtli 2024

Redigering och layout av framsida: Lena Ljungkvist
Omslagsbild: Undersökningen pågår vid Galhammaren. Foto mot Ö av Anders Hansson.

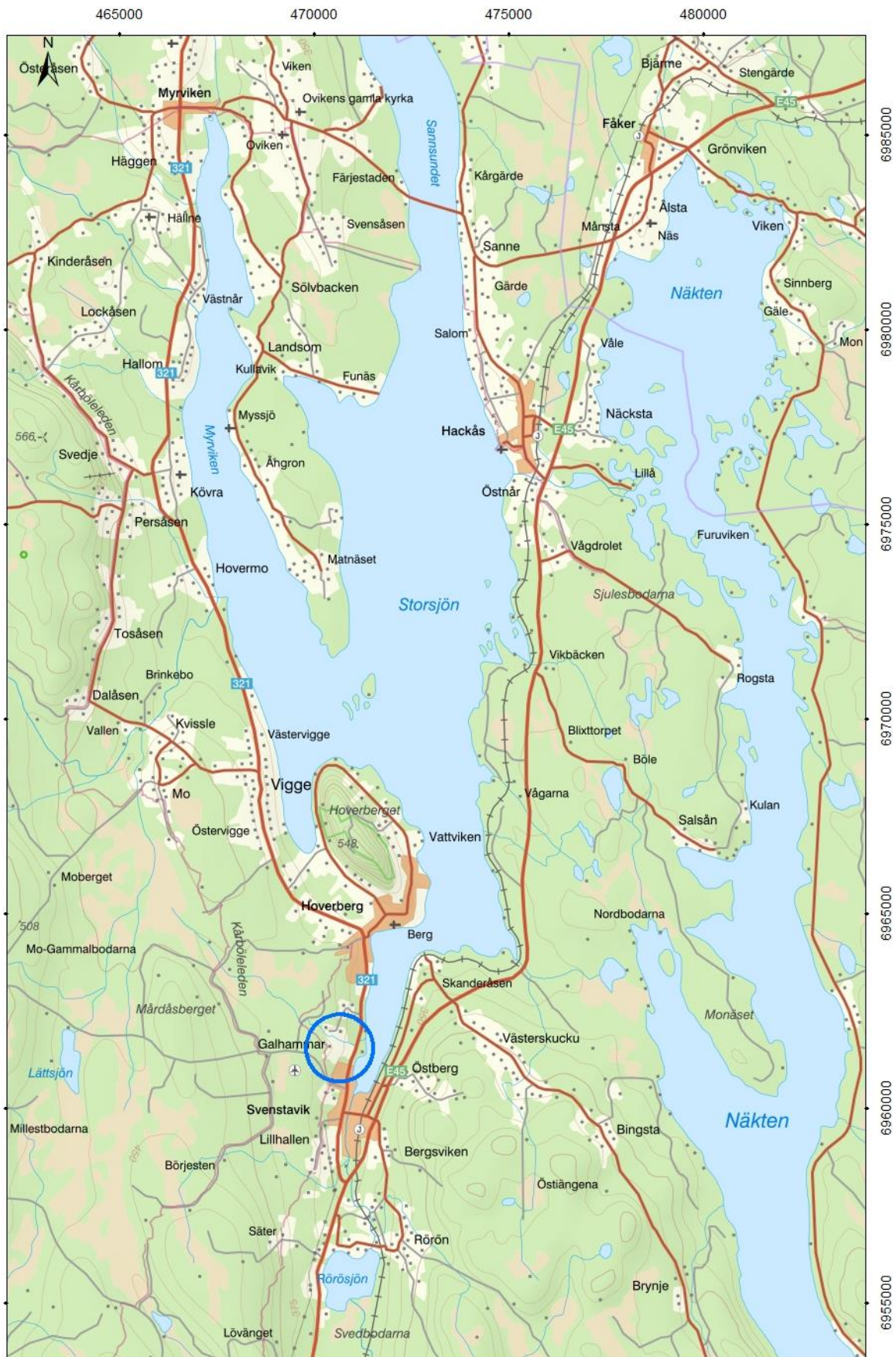
Jamtli medger spridning av dokumentationsmaterialet med Creative Commons-licensen CC BY,
undantaget Lantmäteriets kartor samt annat upphovsrättsskyddat material.

Länsstyrelsens diarienummer: 431-2870-2023

ISSN 1654-2045

Innehållsförteckning

Sammanfattning	1
Bakgrund.....	1
Ett projekt om två alkemister	1
Kortfattad historik	1
Kartstudier och kända lämningar i området	2
Den arkeologiska undersökningen.....	5
Undersökningsplatsen	5
Syfte och metod	7
Genomförande och resultat	7
Sammanfattande kommentar.....	8
Administrativa uppgifter.....	9
Referenser	9

Figur 1. Översikt över den aktuella platsens läge, markerat med en blå ring. Underlagskarta från Lantmäteriet (Topografiska webbkartan). Skala 1:150 000.

Sammanfattning

Stiftelsen Jamtli har under 2023 utfört en arkeologisk forskningsundersökning inom fornlämning L1945:4550, Galhammar bys gamla tomt i Bergs socken, Bergs kommun. Undersökningen utfördes inom ramen för forskningsprojektet ”Alkemisterna på Galhammaren: om två fritänkande militärer och vetenskapsmän i 1600-talets Jämtland”. Syftet med undersökningen var att söka rester efter det alkemiska laboratorium som Mattias Franke (Drakenstierna) ska ha haft i anslutning till gården när han bodde där mellan 1646 och 1654.

Undersökningen gjordes på ett stenfyllt impediment i åkermarken inom den nordöstra delen av den registrerade fornlämningen. Impedimentet bedömdes kunna motsvara en på en 1600-talskarta markerad yta, som låg avskild från bytomten men var förbunden med den. Schakt grävdes med grävmaskin genom stenpackningen ned till orörd mark, men ingen byggnadskonstruktion eller annat i form av kulturlager och fynd påträffades. Var Frankes laboratorium har legat är därmed fortfarande okänt.

Bakgrund

Ett projekt om två alkemister

År 2018 inledde Anders Hansson och Kristina Jonsson, Stiftelsen Jamtli, forskningsprojektet ”Alkemisterna på Galhammaren: om två fritänkande militärer och vetenskapsmän i 1600-talets Jämtland”. Projektet har behandlat Mattias Franke (adlad Drakenstierna) och Anders Kempe, militärer men även vetenskapsmän tillika alkemister. Franke var mellan 1646 och 1654 bosatt på militärbostället Galhammar i Bergs socken. På ågorna hade han ett laboratorium, och Kempe assisterade i de alkemiska experimenten. Syftet med projektet var att fördjupa kunskapen om 1600-talets Jämtland genom studier av deras liv och verksamhet. Vilka experiment bedrevs? Vilka hade de i sin närhet, vilka tankar påverkade dem? Projektet skulle innefatta arkivstudier, en arkeologisk undersökning av den förmodade platsen för laboratoriet, och förhoppningen var även att det skulle utmynna i en populärvetenskaplig bok. Hittills har dock endast de två första stegen, arkivstudier och en arkeologisk provundersökning, erhållit finansiering.

Denna rapport berör den arkeologiska undersökningen som genomfördes i maj månad 2023. Arkivstudier och arkeologisk undersökning har finansierats genom medel från Helge Ax:son Johnsons stiftelse samt Margareta och Robert Berghagens stiftelse.

Kortfattad historik

Det finns endast en skriftlig källa som beskriver Frankes laboratorium och ger någon form av indikation på var det kan ha varit beläget. Anatomen och naturforskaren Lars Roberg, som levde mellan 1664 och 1742, efterlämnade manuskriptet ”Anteckningar om svenska läkare” där Drakenstierna omnämns med anledning av sina alkemiska experiment. Texten är svårtydd både vad gäller handskrift och innehåll, i Svenskt biografiskt lexikon beskrivs Robergs skrifter som ”utmanande besvärliga genom sin tillfälliga karaktär, sitt egensinniga språkbruk och sin stavning som också enligt 1700-talsmätt är ’fri’ ” (Broberg 1998–2000). Texten lyder (i urval):

Överstleutnant Drakenstjerna har bodt i Jemptland, Bergs pastorat. Gallhammar by. Der har han haft sit laboratorium i en bakke, som probsten Elias Hellenius berättad(e) för studentedius ?, lijk enn kalkgrop. Dock war där taak över, och der inne uti en spijs med korssten ut gående, och så en liten säng der inne, derest han sjelf låg, war och cammar gälv lagd, och hölls reenlig, en stoor kopparküttel war där i spijsen, der han kokade sina materialier. Kokades dag och natt och slächties in- - -gne elle ?? Förste gången höll han på ett åbr, men en juulnatt kom ellen i halmen och alt brände op, måste så begynna sit arbete på nytt, war 1640 ungefebr, höll på över åbr och dag. (Roberg, manuskript).

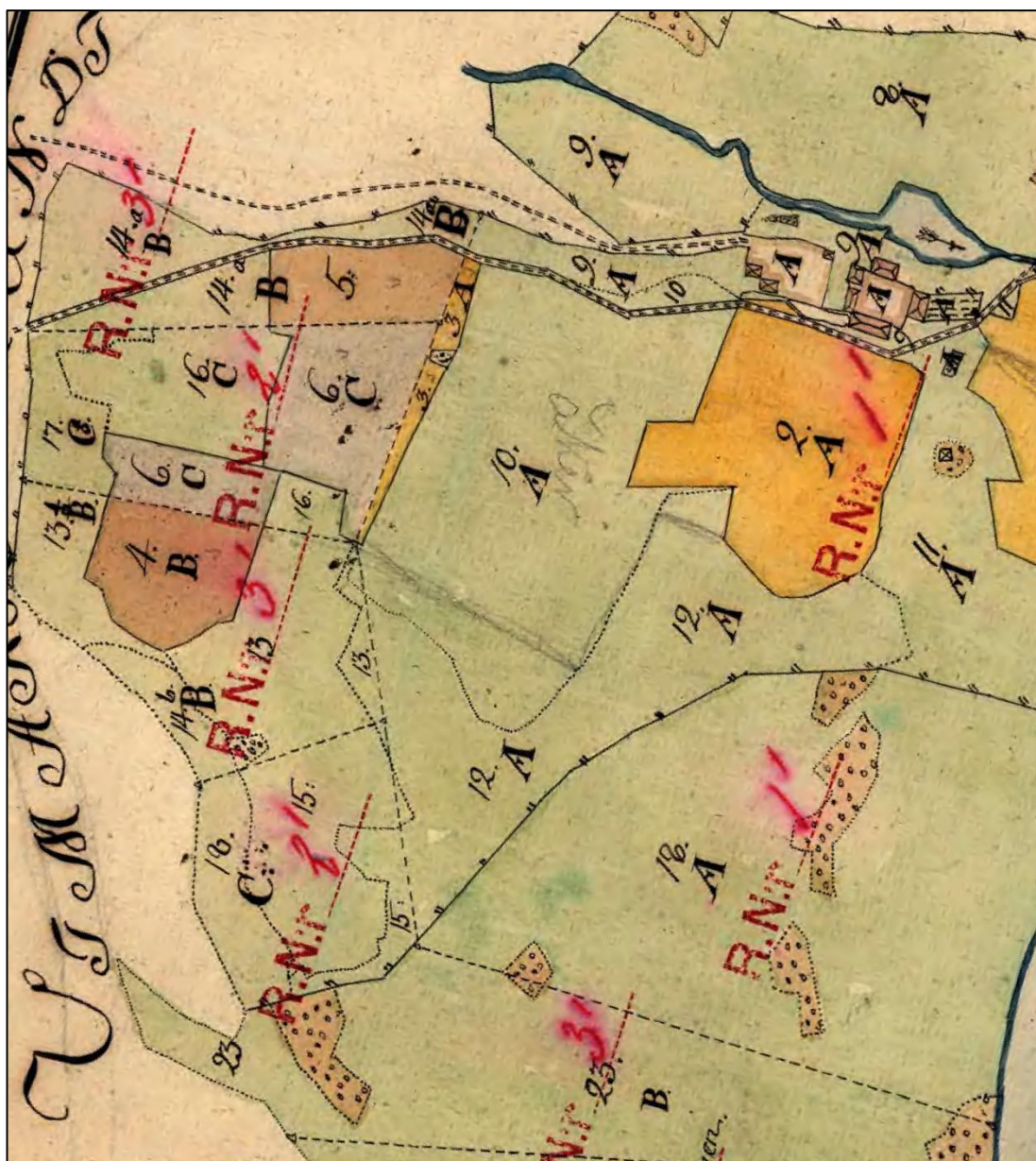
Sammanfattningsvis kan det ur denna beskrivning utläsas att laboratoriet ska ha varit ingrävt i en backe/sluttning, och liknelsen vid en kalkgrop indikerar att det kan ha haft (delvis?) stenmurade väggar.

Kartstudier och kända lämningar i området

Inom projektet har försök gjorts att rektifiera det äldre kartmaterialet. Gården Galhammar låg vid 1600-talets slut inom en yta som idag utgörs av åkermark, vilken sluttar ned mot öster (figur 2, jfr foto i figur 8). 1600-talskartan innehåller dock tyvärr geometriska fel som gör den mycket svår att passa in mot hållpunkter i de påföljande århundradenas kartor. Det exakta läget för gårdstomten måste därför betraktas som osäkert. På storskifteskartan från 1779 har bebyggelsen flyttats till ett av dagens gårdslägen vid Galhammarbäcken (figur 3).

Figur 2. Utsnitt från geometrisk avmätning av Galhammar by från 1698 (lantmäterialet Y4-10:1). Från Lantmäteristyrelsens arkiv.

Figur 4. Utsnitt från storskjifteskarta över Galhammar by från 1782–83 (lantmäterialet 23-Ber-10). Från Lantmäterimyndigheternas arkiv.

De lämningar i närområdet som finns registrerade i Kulturmiljöregistret (KMR) består av följande (se figur 5): Tre by-/gårdstomter tillhörande Galhammar by: L1945:1769 (tomt delvis bebyggd enligt 1700-talskartakten), L1945:4550 (den gamla 1600-talstomten) och L1945:4551 (tomt bebyggd på 1700-talskartan); lämningar efter en kvarn (L1945:5829), en såg (L1945:5700), en dammvall (L1945:1704), två husgrunder från historisk tid (L1945:1669 och L1945:1711) samt vad som har registrerats som en ”kemisk industri” (L1947:3418) vid bäcken; i övriga området ytterligare en husgrund från historisk tid (L1945:1680), två fångstgropar (L1947:2555 och L1947:2556) samt två hamnanläggningar (L1945:5739, L1945:5831) vid Storsjöns strand.

Figur 5. Registrerade lämningar i Kulturmiljöregistret. Endast de fyra sista siffrorna i lämningensnumren har skrivits ut på kartan. Underlagskarta från Lantmäteriet (Topografiska webbkartan). Skala 1:10 000.

L1947:3418 har förts till lämningstypen ”kemisk industri” då det är den plats man har antagit var läget för Frankes alkemiska laboratorium. Vid inventeringen 1970 beskrevs den som en fyndplats för brända stenar, kol och en slaggklump. Vid en revideringsinventering 2013 beskrivs lämningen enligt följande (från KMR):

Lämning efter nedbrunnet laboratorium i form av en förhöjning, 17 m diam och 0,4 m h, i äldre åkermark. Inom ytan är marken kolrik och i några provgropar framkom mindre slaggbitar, lätta och delvis grön- och blåaktiga. År 1983 påträffades slagg med hjälp av metalldetektor, efter att markägaren noterat att det vid odling påträffats mycket sten och sot. Vid inventeringen 2013 tillvaratogs fyra slaggbitar.

Undersökningen med metalldetektor beskrivs i en artikel i Östersunds-Posten den 16 juni. Markägaren hade många år tidigare lagt märke till kolrester och brända stenar vid plöjning ett stycke nedanför gården. ÖP lånade en metalldetektor som ”släpptes lös” över det område markägaren mindes som det aktuella. Detektorn gav snabbt utslag, och på ett spadtags djup framkom brända stenrester, kolfragment och klumpar som närmast liknade bränt tegel. Man fann även en skärva från ett lerkärl ”försett med rutmönster”. Vid vidare nedgrävning påträffades på en halvmeters djup en slaggklump som skiftade i olika färger – ”med lite fantasi och historiskt stöd också med inslag av guldlänkande färg” (Dahlänger 1983).

Inom Jamtlis forskningsprojekt gjordes ett fältbesök 2022 på L1947:3418, och i samband med detta avsåktes ytan med jordsond och metalldetektor. Utifrån denna besiktning avfärdades tolkningen av platsen som läget för det alkemiska laboratoriet. Sannolikt utgör den snarare resterna efter en gårdssmedja.

Den arkeologiska undersökningen

Undersökningsplatsen

Efter studier av historiska kartor och arkivmaterial gjordes bedömningen att ett mer sannolikt läge för laboratoriet borde vara i sluttningen öster om 1600-talets gårdsläge. Enligt Robergs beskrivning skulle laboratoriet ha legat i en backe, och liknat en kalkgrop. På kartan från 1698 har en avskild yta förbunden med bytomten karterats (figurer 3 och 6) som tyvärr inte förklaras närmare i text. Kartan är som ovan nämnts mycket svår att rektifiera då den har geometriska skal- och vinkelfel, men möjligheten finns att den karterade ytan motsvarar ett impediment som finns med på kartor från 1700-talet och framåt. Impedimentet består idag av en ca en meter hög ansamling stenar (röjningssten) bevuxen med träd och buskar (figurer 7 och 8). Vid ett fältbesök 2022, då vegetationen tyvärr var mycket kraftig, anades en fördjupning i stenröset.

Bedömningen gjordes då att röset skulle kunna gömma resterna av en igenfylld ingrävd konstruktion/byggnad.

Figur 6. Utsnitt ur den geometriska avmätningen från 1698 med ytan som möjligen motsvarar impedimentet markerad med en blå ring. Skala 1:1000.

Figur 7. Impedimentet i åkern före undersökning. Foto mot Ö av Kristina Jonsson.

Figur 8. Impedimentet i den omkringliggande åkermarken. Foto mot NÖ av Anders Hansson.

Syfte och metod

Syftet med undersökningen var att klarlägga om impedimentet som har använts som upplag för röjningssten utgör platsen för laboratoriet. Det skulle i så fall ha bestått i vad som närmast kan beskrivas som en jordkula, en enkel byggnad ingrävd i sluttningen. Avsikten var att med maskin plocka undan tillräckligt med lösa stenar för att frilägga markytan i det område där en försänkning hade anats vid tidigare fältbesök. Därefter skulle en yta inom det eventuella bottenplanet plangrävas för hand.

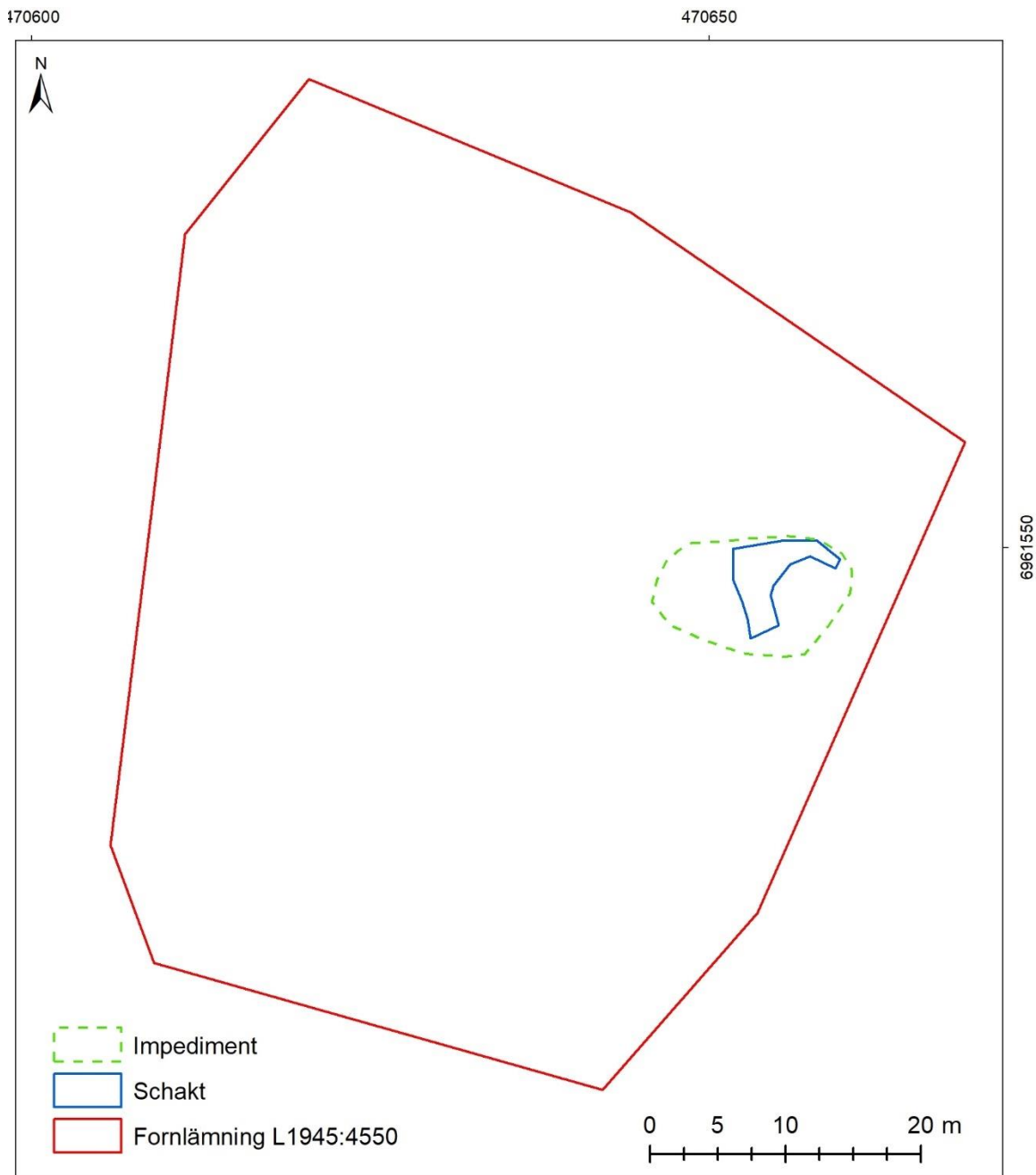
Genomförande och resultat

Arbetet inleddes med att lösa stenar plockades bort med hjälp av grävmaskin. När så var gjort stod det klart att ingen tydlig nedgrävning eller rester av en konstruktion kunde ses under stenpackningen (figur 9). Impedimentet genomgrävdes med maskin rakt över dess centrala del och längs ena sidan (se schaktplan i figur 10), men under röjningsstenen framkom endast orörd plan mark. Inga konstruktioner, rester av byggnadsmaterial, kulturlager eller fynd påträffades.

Figur 9. Schaktet genom impedimentet. Lodfoto av Anders Hansson.

Det kunde därmed konstateras att impedimentet inte är platsen för Frankes laborotium, såvida inte alla spår efter det har undanröjts tidigare. Huruvida den karterade ytan på 1600-talskartan motsvarar en annan plats i terrängen än den som nu undersöktes går inte att avgöra med blotta ögat; idag består hela det aktuella området – förutom det undersökta impedimentet – av plan, sluttande åkermark utan synliga avvikelser (jfr figur 8).

Figur 10. Schaktplan. Skala 1:500.

Sammanfattande kommentar

Inom forskningsprojektet om alkemisterna på Galhammaren har arkiv- och kartmaterial insamlats och bearbetats, vilket har legat till bakgrund för en omtolkning av var platsen för Frankes laboratorium kan ha legat. Den tidigare utpekade platsen vid Galhammarbäcken i närheten av det yngre gårdsläget har avfärdats, men provundersökningen 2023 kunde inte påvisa laboratoriets läge. Huruvida fler insatser kommer att göras i sökandet av platsen är beroende av ytterligare finansiering.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens diarienummer:	431-2870-2023
Undersökningstid:	15 maj 2023
Personal:	Anders Hansson, Kristina Jonsson
Undersökt yta:	25 m ²
Läge och koordinater:	X 6961548, Y 470654
Koordinatsystem:	Sweref 99TM
Höjdsystem:	RH 2000
Dokumentationsmaterial:	-
Fynd:	-

Referenser

Broberg, G. 1998–2000. Lars Roberg. *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 30 (1998-2000), s. 246. [<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6779>]

Dahlänger, I. 1983. Är detta resterna av guldtillverkning vid Galhammarn. *Östersunds-Posten* 16/6 1983.

Lantmäteriet. *Lantmåterimyndigheternas arkiv, Lantmåteristyrelsens arkiv*. [<https://historiskakartor.lantmateriet.se/>]

Roberg, L. *Anteckningar om svenska läkare*; 1 (X133). Handskriftsamlingen Uppsala universitetsbibliotek.

RAPPORTSERIE – JAMTLI, 2024

ISSN 1654-2045

- 2024:1 Häggenås kyrka. Restaurering av torn, 2023
Henrik Ylikoski
- 2024:2 Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgängligt kulturarv
Victoria Bly
- 2024:3 Arkeologisk utredning på fastighet Runsvik 4:18
Anna Engman
- 2024:4 Linsells kyrka. Målning av entréparti, 2023
Henrik Ylikoski
- 2024:5 Storumans stationshus. Restaureringsåtgärder 2020–2023
Victoria Bly och Björn Olofsson
- 2024:6 Fjällgraven vid Pravka. Arkeologisk undersökning av vikingatida gravgömma, teknisk rapport
Kristina Jonsson
- 2024:7 Bergs kyrka. Utvändig restaurering, 2023
Henrik Ylikoski
- 2024:8 Datering av tjärdalar i Överkalix socken
Anna Engman
- 2024:9 Kolåsens kapell. Kulturhistorisk utredning av begravningsplats
Victoria Bly
- 2024:10 Jämtlandska stav- och stenkyrkor. Dendrokronologiska och byggnadshistoriska undersökningar 2014–2023
Olof Holm och Björn Olofsson
- 2024:11 Alkemisterna på Galhammaren. Arkeologisk forskningsundersökning
Kristina Jonsson
- 2024:12 Två medeltida blästplatser och en liggmila från 1500-talet. Arkeologiska undersökningar
Kristina Jonsson